

«DƏDƏ QORQUD KİTABI»nda OĞUZ AİLƏSİ

X.MANAFLI

Bakı Dövlət Universiteti

«Dədə Qorqud kitabı»nı oxuduqca diqqətimizi çəkən məsələlərdən biri də dastan qəhrəmanlarının bir-birinə qarşı münasibətlərini, hissələrini, duyğularını ifadə edən sözlər - daşlaşmış ifadələr, formullardır. Qeyri-adi bənzətmələrin, təşbəhlərin yerli-yerində işlədilməsi «kitabı»mızın dilini daha da zənginləşdirir və bu zənginlik dastanı oxuyan hər kəsə böyük zövq verir. Bu mənada T.Hacıyevin də maraqlı fikirləri vardır: «Kitabı»mızın bədii kamilliyinin ən uca göstəricisi onun dilidir. Bu dilin gözəlliyi yalnız onun şeir dili olmasında deyil, səsindən, sözündən tutmuş cümlənin təşkilinə qədər bu dil hər şeyi ilə gözəldir. Bütün tərəflərindən dil yaradıcılığının gözəl harmoniya nümunəsidir». (1, 144). Müəllif daha sonra abidənin dilinin kamilliyini sübut edən dil faktlarından biri kimi təşbəhlərdən söhbət açır. Bədiiliyin çox tipik şəkildə təzahür etdiyi dil fiqurlarından biri dastanın təşbəhləridir. Dastanın dilində təşbəhlər elmi əsərlərdəki kimi epizodik deyil, sistem təşkil edir, işlənməsində fasiləsizlik, müntəzəmlik var. Bu baxımdan «Kitabı»mızda ər-arvad münasibətlərini ifadə edən qəlib-formullara baxaq. Dastanda tez-tez təkrarlanan formullar - təşbəhlər, bənzətmələr olduqca heyranedicidir:

“Bəri gəlgi, başım baxtı, evim taxtı,
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum”. (2, 17)

Burada müəllif nə ozandır, nə də hansısa bir usta şair, bu tablonun müəllifi türk dilidir. Min il əvvəl bu sənətkarlıqla çəkilmiş portret mükəmməl dildən, yetkin qrammatik quruluşdan xəbər verir. Bu al yanaq qar ağılığı fonunda daha gözəl görünür: Qar üzərinə tammış kibi qızıl yanaqlum. Dillə belə rəssam işi görmək, əlbəttə, dilin qüdrətidir.

Dastandakı qadın qəhrəmanları da ərlərinə hörmətlə yanaşır, eyni zamanda onlara böyük sevgi və etibar nümayiş etdirirlər. Xatunu Dirsə xana belə müraciət edir:

“Xan babamın göyğüsü,
Qadm anam sevgisi.
Atam-anamın verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdigim”. (2, 22)

Bu müraciətdə «qədim türkün bütöv nikah-evlənmə məcəlləsi əks olunur: qızın ərə köçməsinə ata-ananın ciddi iştirakı var - babanın (atanın) göyğüsü, ananın sevgisi deyilir. Deməli, ata və ananın razılığı ilə yanaşı qızın həyat yoldaşı seçərkən özünün fikri, münasibəti də vacib sayılmışdır. Əgər belə olmasaydı, Dirsə xanım xatunu «göz açuban gördüğüm, könül verib sevgidim» deməzdi. «Kitab»da ərlə arvadın bir-birinə «başım baxtı», «evim taxtı» deyə xitab etmələrinə tez-tez rast gəlirik. Bü müraciət formasını Dirsə xanım, onun xatununun, Qazan xanın, Burla xatunun dilindən oxuyuruq. Ər qadınını başının baxtı, yəni alın yazısı, taleyi, evinin taxtı, yəni ailəsinin dayağı, sələtənəti bilir, qadın da ərini. Bu təşbehdə türk ailəsinin varlığında ər və qadın bərabərliyi təsdiqlənir. Əzəldən türk belə qəbul edib, belə qavrayıb, ailənin tərkibi müqəddəs hissələrin birliyidir.

Türk qadının ərinə qarşı sədaqətli, etibarlı olduğunu Səgrəyin xanımının simasında da görürük. Ərinin toy gecəsi səfərə çıxdığını görən qadını nə qədər yalvarsa da, onu bu yoldan saxlaya bilmir. Əlacsız qalan gəlin ərinə vəfalı olacağına söz verir, onun yolunu gözləyəcəyini deyir.

Dastanda ər-arvad münasibətlərinin ən gözəl nümunəsini «Duka Qoca oğlu dəli Domrul boyu»nda görürük. Dəli Domrul Tanrının göndərdiyi Əzrayıla meydan oxuyur, bununla da o, Tanrının qəzəbinə düçar olur və Tanrı Əzrayıla tapşırır ki, onun canını alsın. Dəli Domrul Əzrayıla təslim olmaq istəmir. İpə-sapa yatmayan oğuz alrı səhvini başa düşür, Tanrıdan aman diləyir.

Tanrı ondan can yerinə can istəyir. Domrul atasına, anasına bu sirri açır, onlardan can istəyir. Qoca valideynlər buna razı olmayanda Domrul qadınının yanına gəlir, olanları «yad qızı halalına» danışır: Dəli Domrulun qadını belə cavab verir:

Sənin ol müxənnət anan-baban.

Bir canda nə var ki, sana qiymamışlar,

Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun,

Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun,

Qadir Tanrı tanığ olsun,

Mənim canım sənin canına qurban olsun. (2, 90)

Bu parçadan da gördüyümüz kimi, ər-arvad arasında möhtəşəm sayqı, sevgi və sədaqət vardır.

Dastanda valideyn-övlad münasibətləri də geniş əks olunmuşdur. Xüsusilə də ana-oğul bağlılığı, onların arasındakı qırılmaz tellər diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, «Kitab»da bir neçə dəfə təkrarlanan «Ana haqqı - Tanrı haqqı deyilməsəydi...» ifadəsi də sübut edir ki, Ana oğuz xalqı üçün hamıdan və hər şeydən müqəddəsdir, əzizdir. Ananın haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır, Ana Tanrı səviyyəsində qiymətləndirilir; Tanrı yaradıcı olduğu kimi Ana da yaradıcıdır, törədicidir, dünyaya övlad gətirir, onu öz canı ilə bəsləyir.

«Salur qazanın evinin yağmalandığı boy»da kafirlər qırx incə belli qızla Burla xatunu, qırx igidlə Uruzu və Qazanın anasını və bütün var-dövlətini aparırlar. Qazan xan hər şeydən əl çəkib düşməndən qoca anasını istəyir.

Mərə Şöklü Məlik!

Dənliyi altun ban evlərimi gətürüb durursan,
sana kölgə olsun!

Ağır xəzinəm, bol aqçam gətürüb durursan,
sana xərçliq oLsun!

Qırx incə bellü qızla Burla xatunu gətürüb durursan,

sana yesir olsun!
Qırx yigidlən oğlum Uruzu gətürüb durursan,
qulun olsun!
...Qarıcıq anamı gətürüb durursan,
Mərə kafir, anamı vergil mana,
Savaşmadan, uruşmadan qayıdayım -
geri dönəyim, gedəyim, bəllü bilgil! (2, 38)

Ana haqqını uca tutmaqda Qazan xanın oğlu Uruz da atasından geri qalmır. O, anası Burla xatunu müqəddəs tutur, atası Qazan xanın namusunun tapdalanmaması xatirinə canından keçməyə hazırdır. Anasını kafirlər tanımasın deyə, «örkənlə boğazından asılmağa», «iki kürəyindən çəngələ sancılmağa», «qıyma-qıyma ağ ətindən qara qovurma» bişirilməsinə belə razıdır, tək, atasının, anasının adına xələl gəlməsin.

Dastandakı analar da oğulları yolunda hər əzaba dözməyə hazırdır. Cəfakəş analardan Dirsə xanın xatunu və Burla xatunu misal göstərmək olar.

«Qazan bəg oğlu Uruz bəyin tutsaq olduğu boy»da da Burla xatun oğlunu atası ilə ova yollayır. Qazan xan ovdan qayıdanda oğlunu onun yanında görməyən Burla xatun oğlunu belə oxşayır:

Oğul, oğul, ay oğul! Ortacım oğul!
Qarşu yatan qara dağım yüksəgi oğul!
Qarannulıca gözlərim aydını oğul! (2, 75)

Beləliklə, dastanın bütün boylarında səmimi valideyn – övlad münasibətləri görürük. Bu, bir daha sübut edir ki, böyüyə hörmət eləmək, valideynin ehtiramını saxlamaq oğuzların ta qədimdən bu günə qədər qoruyub saxladığıları mənəvi dəyərlərdəndir.

Dastanda ata-oğul münasibətlərini əks etdirən bir çox səhnələr, eləcə də bu münasibətləri ifadə edən maraqlı deyimlər vardır. Misal üçün: Uruz atası Qazan xana:

«Baba oğul qazanır ad için.
Oğul da qılıc quşanur baba geyrətiyçün.
Mənim də başım qurban olsun səninçün». (2, 73)

deməsi diqqəti çəkir.

Hamiya məlumdur ki, övladını ər kimi, igid kimi, aslan kimi böyütmək türkün idealıdır. Uruzun şücaət göstərməməsi atası Qazanı çox narahat edir, onun dərdi nə yerə sığır, nə göyə. Odur ki, üzünü oğluna tutub deyir:

Oğul, oğul, ay oğul!
Yağya girüb baş kəsmədin,
Adam öldürüb qan dökmədin,
Ala gözlü qırq yigidi boyma alğıl,
Köksi gözəl qaba dağlar başma çıqğıl.
Mənim savaşdığım, mənim döğüşdüyüm,
Mənim çəkişdiyim, mənim qılıclaşdığım
görgil,ögrəngil». (2, 83)

Dastandan gətirdiyimiz bu parçadan da məlum olduğu kimi, Qazan xan oğlunu igidlik, hünər göstərmədiyinə görə danlayır. Uruz da atasına belə cavab verir: «Hünəri oğul atadanmı görər, öyrənər, yoxsa atalar oğuldanmı öyrənür?».

Ümumiyyətlə, «oğulla ata mübahisələrində bir mülayim demokratizm görünür... Burada oğulun ataya iradə atanın danlaşına müqabildir» (1, 104).

«Kitab»da bacı ilə qardaş münasibəti, eləcə də iki qardaş arasındakı xoş münasibətlər də diqqəti çəkir. Bacı-qardaş arasındakı xoş, ürəyəyatan, münasibətləri Bamsı Beyrəklə bacılarının timsalında görürük. 16 illik əsirlikdən qayıdan Beyrək atasının evinə gəlir, görür ki, «qız qarındaşı» «qardaş Beyrək!» deyir ağlar-bozlar. «Toyun-düğünün qara oldu» deyü ağlar.

Qardaşları Beyrəyi tanımayan qızlar qərib bildikləri ozanı yedirir, içirir, Beyrəyin qaftanını ona verirlər. «Boyu boyına, beli belinə, qolu qolına yaqışdı. Ulu qız qardaşı bunu Beyrəgə bənzətdi. Qara qıyma gözləri qan-yaş doldu:

Qara qıyma gözlərin çöngəlməsəydi,

«Ağam Beyrək» deyəydim, ozan, sana!

Yüzünü qara saç örtməsəydi.

«Ağam Beyrək» deyəydim, ozan, sana! (2, 60)

Bacılar qərib ozanı apul-apul yürüşündən, aslan kimi duruşundan Beyrəyə oxşadırlar, qardaşa olan böyük sevgi və hörmətin ifadəsi olaraq «ağam Beyrək» deyə xitab edirlər.

İki qardaş arasındakı ən yaxşı nümunə «Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu»nda təsvir edilir. Səgrək əsirlikdə olan böyük qardaşı Əgrəyin arxasınca gedir. Kafir elinə çatanda düşmənlər Səgrəyi tanıyır, Əgrəyi zindandan çıxarıb üç yüz nəfər öz əsgərləri ilə Səgrəyin üstünə yollayırlar. Əgrək kiçik qardaşını tanımır, lakin daxildən gələn doğmalığ hissi ona imkan vermir ki, yatmış, yuxuda olan Səgrəyi öldürsün. Yuxudan ayılıandan sonra Səgrək kafir bildiyi Əgrəyə deyir:

Alar sabah yerimdən turduğım - qardaş üçün

Ağ-boz atlar yorutmuşam qardaş üçün.

Qalanızda tutsaq varmıdır, kafir, degil mana?

Qara başım qurban olsun, kafir, sana! (2, 138)

Bundan sonra Əgrək kiçik qardaşı Səgrəyi tanıyır.

«Ağzın üçün öləyim, qardaş!

Dilün üçün öləyim, qardaş!

Ərmi oldun, yigitmi oldun, qardaş!

Qəribliğa qardaşın istəyü sənmi gəldin, qardaş! (2, 138)

Türk-oğuz ailəsinin qədim tarixə malik olduğunu yuxarıda sadaladığımız qohumluq terminləri ilə yanaşı bir də «Dədə Qorqud k-tabı»ndakı ailə və ailədaxili münasibətlər sübut edir. «Dastanımızın dilinin sevgi səhnələrindəki zərifliyi, ailə-məişət, ictimai həyat haqqında mühakimələrindəki müdrikliyi, dialoqlarındakı hazırcavablıq və lakonikliyi, yerində yumoru, yerində neştəri...» hamısı sübut edir ki, türk min illər bundan əvvəl necə şərəfli yaşamış, necə dövlət qurmuş, dövləti və ailəni necə idarə etməyi bacarmış və ən nəhayət, necə bədii sənət nümunəsi yarada bilmişdir.

Türkün - Oğuzun qədim adət-ənənəsini, ailə və məişət həyatını, əski mərasimlərimizi parlaq və dolğun boyalarla əks etdirən «Dədə Qorqud kitabı» təkcə

Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün türk dünyasının şah əsəridir. Bu mənada görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.Köprülünün fikri gözəl səslənir: «Kitabi-Dədə Qorqud»u tərəzinin bir gözünə, bütün türk ədəbiyyatını o biri gözünə qoysan, yenə də «Dədə Qorqud» tərəf ağır gələ» (3, 143).

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz, Bakı. 1999, 213 s.
2. «Kitabi-Dədə Qorqud» Bakı, 1962, 175 s.
3. Dədə Qorqud 1300, Bakı, 1999, 181 s.
4. M.Necati Sepetçioğlu. Dede Korkut. Istanbul, 1975, 192 s.

ОГУЗСКАЯ СЕМЬЯ В «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУДЕ»

X.MANAFLI

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о формулах, выражающих семейные отношения в языке дастана «Китаби-Деде Коркуд». Здесь передано каким прекрасным и совершенным языком описывается отношения, взаимоуважение мужа и жены, родителей и детей, брата и сестры. В статье также отражены история, обычаи и традиции, семейные и бытовые традиции, древние обычаи наших предков - огузов. В свою очередь приведены примеры из дастана.

THE FAMILY OF OGUZ IN "KITABI-DEDE GORGUD"

Kh.MANAFLI

SUMMARY

In this article is said about the formula expressing family attitude in the language of dastan "Kitabi- Dede Gorkud ". Here is told how beautiful and perfect language are described the attitude interrelation and interrespect of husband and wife, parents and children, brothers and sisters. In this article are shown also the history, habits and traditions family and current traditions, ainciend traditions of our fore - fathers – oгузов. In there resulted examples from dastans.